

Prilog diskusiji o seljačkim kućnim ekonomskim zajednicama nazvanim zadrugama

Prof. dr Slavoljub Dubić

Da bi se uočili uvjeti u kojima su se na područjima koja danas predstavljaju Jugoslaviju razvijale seljačke porodice kao ekonomske zajednice, napose porodice smatrane zadrugama, potrebno je dati mali historijski osvrt.

Dvije trećine jugoslavenskog područja su brdski i planinski tereni. Prilikom naseljavanja u ova područja u VI stoljeću Slaveni su imali plemensku organizaciju. Živeći primitivnim pastirsko-stočarskim životom plemena su se pomicala sa svojim stadima, tražeći im nove još neiscrpljene pašnjake. Slavonska su se plemena dijelila na bratstva, a svako se bratstvo sastojalo od po nekoliko porodica. Plemenska podjela nije bila nužno povezana s nekom određenom podjelom zemlje. Naročito su plemena na jugu mijenjala svoja prebivališta. Teritorija na kojoj je prebivalo jedno pleme zvala se *župa*. Kako su imali pretežno pašnjačko-stočarski oblik iskorišćavanja zemlje, grupe porodica u župi su gradile relativno nestalne primitivne nastambe. Više ovakvih, međusobno manje-više udaljenih nastambi, sačinjavalo je *selo*. Selo, ili više sela u župi, imalo je zajedničke pašnjake.

Postojanje *plemena* kao šire srodničke veze poznato je u Hrvatskoj do XV stoljeća, a u južnoj Hercegovini i u Crnoj Gori do XIX stoljeća. Plemensko uređenje u Hrvatskoj imalo je više aristokratski karakter, dok je na jugu imalo više demokratski. Aristokratski karakter plemenskog uređenja imala su i plemena u Bosni. U Crnoj Gori su se do najnovijega vremena sačuvala bratstva, koja u mnogočemu odgovoraju selima u ostalim krajevima. S obzirom na zajedničko rodbinsko porijeklo bratstvo je homogenije od sela, u kojemu je homogenost pomućena doseljavanjima.

Sela ranijih vremena su uopće dugo pokazivala slabu ustaljenost. To napose vrijedi za visinska područja s malo zemlje podesne za obrađivanje, u kojima je prevladavalo pašnjačko iskorišćavanje zemlje. Ustaljenija seoska naselja su se počela razvijati na nižim područjima, s više plodne zemlje podesne za obrađivanje. No i ova su ratarska naselja duže vremena bila samo

relativno ustaljena, jer bi se uz primitivno iskorišćavanje zemlje ona brzo iscrpla, pa su seljaci ovih sela napuštali takvu zemlju i selili dalje. Pokretljivosti seljaka i neustaljenosti njihovih naselja u ovim područjima doprinosila je i slaba javna sigurnost. Do većeg ustaljivanja seljaka na zemlji, uz njenu stalnu obradu, dolazi obuhvatanjem većine seljaka feudalnim sistemom.

Iz vremena prije XII stoljeća poznato je da je npr. u Hrvatskoj bilo seljaka lično slobodnih, i da im je pripadalo vlasništvo zemlje, ali je većina seljaka već radila zemlju u podložničkom, feudalnom odnosu koji, dakako, pretpostavlja ustaljenost seljaka na zemlji u tzv. sistemu kmetstva koji je imao mnoge raznolike oblike uz izvjesne zajedničke oznake.

Iz opisa jednoga primjera nastajanja kmetškoga odnosa vidi se da je kmetski odnos nastajao i tako da je »zemaljski gospodin« dao zemlju podesnu za obradu na korištenje seljacima »koji su se našli da je preuzmu«; on je s njima sklapao ugovor kojim su se utvrđivale obaveze seljaka koje su proizlazile iz uživanja zemlje date im na obradu.

Opća karakteristika položaja seljaka u sistemu zapadnog feudalizma, kao i u turskom agrarnom sistemu u doba njezine vladavine u jugoslavenskim zemljama, bila je slijedeća: seljaci ili seljačke porodice *nisu bili vlasnici zemlje* koju su obrađivali, nego su bili samo njezini *pridružnici*.

Osim što seljaci koji su obrađivali zemlju na području zapadnjačkoga feudalizma nisu bili vlasnici zemlje, nego njima *nije bilo dopušteno napuštanje zemlje koju su obrađivali*. Turski agrarni sistem međutim nije poznavao takvu zabranu.

Svaka seljačka porodica u sistemu kmetstva obrađivala je određenu površinu zemlje razne izmjere, selište ili sesiju. Ta sesija, a s njome i porodica koja je na njoj živjela i radila, nije se smjela dijeliti bez dopuštenja feudalca koji je raspolagao zemljom. Feudalcima je bilo u interesu da se održavaju na okupu seljačke, kmetske porodice s većim brojem članova, koje raspolazu dovoljnom površinom zemlje za obradu. Kako su se kmetske obaveze redovno sastojale iz davanja u dijelu prinosa i od obaveza rada na feudalčevoj zemlji, feudalcima nije bilo u interesu da diobom porodice i zemlje koju su seljaci obrađivali nastanu dvije ili više malih porodičnih ekonomskih jedinica (s malo zemlje i s malo za rad sposobnih članova), nesposobnih da pružaju obavezna davanja ili da daju traženu radnu snagu za rad na feudalčevu imanju. Zato su feudalci uskraćivali dozvole za diobu seljačkih kmetskih porodica na manje kućne ekonomske zajednice, što je svakako doprinijelo stvaranju i održavanju na okupu većih porodica čak i tamo gdje seljaci nisu imali interes za njih.

Kao faktor usporavanja dijeljenja seljačkih porodica, »kuća«, u svoje je vrijeme djelovao i način naplaćivanja poreza od seljačkih kuća. Osnova plaćanja poreza u XVII stoljeću bila su kućna vrata i dimovi (portae et fumi). *Vrata* su značila kuću, tj. jednu porodicu koja zajedno prebiva. Isto je tako jedan *dim* značio čeljad koja se okuplja oko jednoga ognjišta, tj. jednu porodičnu zajednicu, porodicu. Da bi izbjegli oporezivanje novih vrata i novih dimova, seljaci su izbjegavali diobu porodica, pa su zajedno održavale veće, šire porodice, sastavljene od više oženjenih parova s potomcima (koje bi se u drugačijim uvjetima već bile podijelile).

Dok za seljačku porodicu kao zajednicu stanovanja, rada i potroška odavna postoji naziv *kuća*, *hiža* ili *dim*, postoji distinkcija i između većih, nepodi-

jeljenih ili sastavljenih porodica — nastalih redovno iz trajnije veze srodnika pod nazivom (iz novijeg vremena) *zadruga*, i uže porodice koja se sastoji samo od roditelja i njihovih direktnih potomaka, pod nazivom *inokoština*. No i za ta dva termina postoje i drugi nazivi: za zadrugu — *familija*, a za inokoštinu — *samac*.

Razlika između zadruge i inokoštine je znatno manja nego što se to obično misli. Analizirajući rezultate popisa seljačkih porodičnih zadruga u Hrvatskoj g. 1890. M. Zoričić navodi da popisivači nisu bili načistu kod pojedinih kuća da li se radi o kućnoj zadrugi koja još postoji, ili koja je trajno razdijeljena. Zoričić naglašava da »stanovita obilježja koja se često ističu kao naročite oznake porodične zadruge, ima ne samo mnogo inokosna porodica, već ima svaka seljačka porodica, bila ona nazivana zadrugom ili inokoštinom«.

Prema podacima F. Račkoga, u Hrvatskoj se prije XII stoljeća porodica sastojala ili samo od roditelja i djece ili je uključivala i druge srodnike.

O. M. Utiešenović godine 1859. navodi da su u Južnih Slavena poznati slučajevi da je seljačka porodica narasla na 50, pa i na 100 članova, koji su živjeli u zajedničkom kućanstvu, okupljali se oko jedne vatre. Međutim, toliki broj članova mogao se naći »samo u nekim krajevima i samo u gdje kojoj bogatoj kući«. Prema podacima iz mnogo ranijega vremena, ovako brojne porodične tvorevine u selu bile su velika rijetkost. Prema S. Novakoviću, u Dečanskoj hrisovulji iz g. 1330. od 2000 nabrojanih seljačkih kuća bilo je samo 188 većih, a nijedna velika, od toga je samo nekoliko kuća imalo 13 do 16 muških glava, a samo jedna kuća 20.

Prema statističkim podacima iz godine 1851, u Hrvatskoj je prosječan broj članova po porodici iznosio 8,5, a u Dalmaciji 6 članova. U Srbiji je g. 1866. šestoro ljudi činilo prosječan broj članova u porodici.

Seoska porodica na današnjim područjima Jugoslavije od davnina se nije u brojčanom sastavu mnogo izmijenila, barem ne onako kako se to često uzimalo ili se i danas uzima. I porodica zvana *inokoštinom* i porodica zvana *zadrugom* po brojčanom se sastavu ne razlikuje od onoga što smatramo *običnom seljačkom porodicom*. Godine 1890. u Hrvatskoj i Slavoniji je svakih 100 porodica, tada smatranih zadrugama, u sebi uključivalo svega 150 jednostavnih porodica, što znači da su polovinu zadruga zapravo činile nesastavljene porodice — koje su se sastajale od bračnog para i njegovih direktnih potomaka.

Međutim, nije postojala toliko trajna i proširena porodica u kojoj bi se — zbog udaljenosti u srodstvu — njezini članovi mogli međusobno ženiti. U rijetkim, gotovo iznimnim slučajevima, ženidba se sklapala unutar kuće, ali se to odnosilo na brakove kada su roditelji jedne strane možda prema ugovoru bili primljeni u zadrugu. Međutim, ovakvi su se nesrodnici rijetko primali u porodičnu vezu. Nešto češće, ali također rijetko, porodici je pripadao i priženjeni muškarac — domazet. U porodicu primljeni nesrodnici vremenom su bili izjednačavani s ostalim članovima kuće.

Pišući godine 1859. o seoskim porodicama — smatranim zadrugama, O. Utiešenović kaže da velik broj članova nije redovno obilježje zadruge i da se porodice, koje on smatra zadrugama, sastoje od 10 do 12 glava, ali da *nikad nisu u nepovoljnom odnosu prema zemljišnom posjedu*.

Odnos između broja članova seljačke porodice i za iskorišćavanje raspoložive zemljišne površine na svoj način osvjetljuje J. Starè 1882. godine na-

vodeći da podizanju produktivnosti zemlje u tadanjoj Hrvatskoj smeta i »uredba kućnih zadruga« koje su, kaže, »preživjele, te naročito radnu sposobnost pojedinih članova ne puštaju doći do vrijednosti, dok su jedne od njih prenapučene, druge su blizu izumrcu«.

Neki opisi porodičnih zadruga u jugoslavenskim zemljama očito predstavljaju generalizacije na osnovi maloga broja slučajeva o održanju seljačkih porodica s većim brojem članova, na dovoljnoj površini zemlje, koje su pokazivale određeno blagostanje. Tu se očito radilo o zadrugama koje su se održale u naročitim uslovima, i to u doba kad su zadruge bile već općenito odumrle, jer su prestali postojati uvjeti njihova održavanja: naturalna privreda i feudalna stega.

Kad je došlo do razrješenja feudalnih odnosa, porodične su se zadruge počele naglo dijeliti. Razrješenje feudalnih odnosa značilo je ukidanje zemljišnog »vlasničkog vrhovništva« feudalaca. Bivšim podanicima, kmetovima, koji su dotada imali samo »pravo posjeda«, ili »pridržičko pravo«, a ne »puno vlasništvo« zemlje, sada je to pravo vlasništva priznato. Dijeljenje kuće, tj. porodice, a time i zemlje koju je porodica dotad samo uživala, a koja je sada postala njezino vlasništvo, više nije bilo vezano za dopuštenje feudalca. Poreski sistem, reformiran u smislu proporcionalnosti, te javne daće i obavezna davanja prestaju biti faktorom koji usporava dijeljenje seljačkih porodica. Slične posljedice kao u doba razrješenja feudalnih odnosa pokazale su se i iza razvojačenja Vojne krajine.

Koliko su feudalni odnosi i odnosi u Vojnoj krajini sprečavali diobu seoskih porodica, vidi se iz intenziteta dioba kućnih ekonomskih zajednica neposredno iza ukidanja feudalnih odnosa godine 1848. Karakterističan primjer dijeljenja kuća, kućnih ekonomskih zajednica, navodi za Hrvatsko zagorje V. Bogišić. Od 360 kuća u župi gornjostubičkoj bilo ih je prije godine 1848. podijeljeno jedva nekoliko (svega 3 ili 4). Godine 1850. (dakle svega dvije godine nakon razrješenja feudalnih odnosa) bilo je već podijeljeno 20% kuća, godine 1854. podijeljeno ih je već 60%, a godine 1860. dijeljenje je toliko uznapredovalo »da ni od 50 kuća jedna nije ostala nepodijeljena«. Kako navodi V. Rožić u opisu sela u Hrvatskom prigorju, u tom dijelu oko 1898. godine »već nije bilo nijedne zadruge, dok ih je još bilo prije 40 godina« (dakle do razrješenja feudalnih odnosa).

Dijeljenje zadruga nije posvuda teklo jednako brzo. Zadruge su se nešto sporije dijelile u Slavoniji (gdje je bilo više plodne zemlje) negoli u Hrvatskoj. U bivšoj Vojnoj krajini (dakle dijelu Slavonije) zadruge su se brže dijelile nego u civilnoj Slavoniji. Prema istraživanju V. Bogišića (1874. g. u isto je vrijeme bilo relativno više zadruga u Dalmaciji nego u Srbiji. Prema Jireček-Radonićevoj *Istoriji Srba* (iz 1922. g.), *zadruge su postojale nešto prije pola vijeka* u brdskih plemena od Vasojevića do Zubaca, u nekim krajevima Bosne, u Primorju u Paštovića, u Konavljana i u čitavoj Dalmaciji, u austrijskoj Vojnoj krajini, u pojedinim krajevima Hrvatske i Slavonije, u čitavoj Srbiji, zapadnoj Bugarskoj i u sjevernoj Makedoniji.

Opisujući slavonsko selo. g. 1897. J. Lovretić navodi da se u vrijeme Vojne granice vrlo teško dobivala dozvola za diobu zadruge, i to istom onda kad se čeljadi »previše namnožilo«. I V. Ardalić u opisu života u Bukovici iz g. 1908. kaže da bi se zadruge, kad bi se »nakopitile« (narasle na mnogo

čeljadi), morale dijeliti »kao pčele rojiti«. Kao uzrok raspadanju širih kućnih ekonomskih zajednica naročito se navodi siromaština. »Pojedine porodice smatraju da će kao inokoštine moći s većim uspjehom razvijati svoje blagostanje.« N. Dučić godine 1874. navodi za Crnu Goru da u njoj uopće ne dolazi do širih porodičnih tvorevina, zadruga. Kao razlog tome iznosi težnju za individualnom slobodom, neustaljenost nastanjenosti i *skučenost imovine*. Pri skučenosti imovine članovima porodice postaje »pretijesno«. Pri tom se pojačavaju lične osjetljivosti i »izbija na javu individualizam«. Među razlozima za raspadanje porodica A. Jovičević navodi porast osjetljivosti: »kad je u zadrugi netko nezadovoljan, jer ne da da na njegovu ženu itko vikne«. Među konačnim povodima za raspadanje zadruga J. Kotarski navodi trzavice koje bi nastajale kad bi gospodar, starješina, u zadrugi davao nekima, napose svojoj ženi i djeci, izvjesne prednosti. Osim toga navodi i opće raspoloženje seljaka toga vremena: »Klaka (tlaka, rabota) je prestala, hoćeme i mi fraj biti«.

Kad je u Hrvatskoj neposredno iza 1848. godine — kada su seljaci općenito postali slobodni vlasnici zemlje — došlo do velike mobilizacije zemljišnoga posjeda kao posljedica mnogih dijeljenja i kupoprodaja zemlje, pri čemu su nastajali mnogi mali i sitni za privredu preslabi posjedi. Banska naredba o zabrani dijeljenja zemljišta i seljačkih porodičnih zadruga uzalud je tomu pokušala učiniti kraj. Gdje seljaci nisu mogli provoditi javne diobe, oni su diobu vršili tajno. Ova mjera ne samo što je ostala bez učinka nego je velikim dijelom još i pogoršala odnose, jer su se oni na taj način samo zamrsili izazvanim potajnim diobama.

Negdje, i nakon provedene diobe zadruga nije dolazilo do konačne i potpune separacije porodica. Dešavalo se da porodice ostanu zajedno u istoj kući, gdje materijalni uvjeti nisu dopuštali podizanje novih kuća. T. Smiljanić je kod Mijaka zabilježio običaj da se oženjeni odjeljuju, ali ostaju zajedno u istoj kući, pa se kuća zove »delenica«. I nakon diobe livade i voćke su ostajale zajedničke. U Hrvatskom zagorju bilo je slučajeva da su i nakon provedene diobe zemlje podijeljene porodice ostale u istoj kući, štoviše »za istim stolom odijeljeno sjedale su za vrijeme obroka dvije porodice«. Negdje je kuća i nakon diobe zadržala zajedničkoga starješinu kao predstavnika prema vani, a negdje se i zemlja i nadalje radila zajednički i zajednički se plaćao porez, a dijelili su se prihodi od zemlje.

Seoska porodica kao ekonomska, radna i potrošačka zajednica je naročito u ranije doba bila karakterizirana stegom od strane oca porodice, ili kućedomaćina, gospodara, u raspolaganju porodičnom imovinom. U jednostavnoj, nesastavljenoj porodici, prirodni otac je ujedno i njezina glava. U proširenoj porodici, nazivanoj zadrugom, stvar je manje jednostavna. Tu je redovno otac porodice (ukoliko je još živ) uslijed starosti oslabio, pa je nesposoban da upravlja kućom. U ovakvim se porodicama često dešavalo da je život »izbacivao« na površinu osobu od prestiža, obično zreloga muškarca koga su svi ukućani šutke počeli priznavati za glavu kuće, starješinu, domaćina, gospodara. Međutim, često se vršio i formalan izbor. Kako je domaćin predstavnik kuće prema vani, napose prema vlastima, na njegov je izbor u feudalno doba naročit utjecaj imala feudalna gospoštija. Iz opisa prilika u Hrvatskom zagorju razabire se da bi domari (ukućani) kad bi se dogovorili koga žele za gospodara kuće, otišli do gospoštijškoga provizora (upravitelja)

i to mu javili. Ovaj bi tada poslao špana (nadglednika) koji je to »grubo« objavio družini kuće, naredivši im da novoga gospodara slušaju. Nakon razrješenja feudalnih odnosa gospodara su potvrđivali predstavnici građanske vlasti: rihtar (sudac) i notarijuš (bilježnik), koji su to domarima objavljivali preko pandura (stražara). U Vojnoj krajini se izbor domaćina morao prijaviti vojnoj vlasti. Domaćin (starješina, gazda) obično je upravljao, »gospodario« doživotno. No bivalo je i tako da su odrasli muškarci u širokoj kućnoj ekonomskoj zajednici gazdovali po redu. Negdje se gospodar birao na godinu dana, ali je on mogao gospodariti kroz dulji niz godina, samo je svake godine vraćao formalno mandat domarima. Dešavalo se da je i žena bila domaćin kuće — tamo gdje nije bilo odrasloga muškarca, ili su muškarci bili za upravljanje nesposobni, a žena se istakla sposobnošću da preuzme upravljanje kućom. Gospodar je redovno bio oženjen. Pri formalnom izboru birali su ga odrasli muškarci, s kojima je sporazumno gospodario. Gospodar je određivao radove koje treba obavljati i raspoređivao ih među članove porodice. Na taj su način odrasli muškarci bili u neku ruku kućno vijeće. U dogovorima su (istina rjeđe) sudjelovale i žene, i to obično starije i udovice.

U porodici u kojoj nisu bila fiksirana prava pojedinaca na određene djelove, kućna imovina je prikazivala »domaćiju, skupčinu, stožer ili stežer«. Ono što je pojedinac sam privrijedio, u hrvatskim je krajevima još prije XII stoljeća bilo njegovo neograničeno vlasništvo. I u novije vrijeme bila je ženina prćija, osebak ili osebunjak, ili oprema djevojke za udaju zasebna imovina pojedinoga bračnoga para unutar kuće. Osebunjci pojedinih bračnih parova unutar porodica doprinosili su nastajanju trzavica među članovima zadruga, koji su onda dovodili do dijeljenja kuća. Prema F. Račkome na području Hrvatske između Velebita i Neretve prije XII stoljeća pri dijeljenju porodičnih zajednica pravo na dio su imali svi članovi, uključivši i žene. Takvom načinu dijeljenja Rački pripisuje rascjepkanost zemljišnoga posjeda u Dalmaciji, ne vodeći računa o malim površinama plodne zemlje na krševitom području. I Utiešinović pripisuje rascjepkanost zemljišnoga posjeda nasljednom redu koji je na početku XIX stoljeća uveo francuski režim, što je »imalo za posljedicu dijeljenje zadruga, a time i zemljišnoga posjeda«.

Prigodom razrješenja kmetskih odnosa i razvojačenja Vojne krajine, kad su seljaci postali vlasnici zemlje koju su dotada obrađivali, iskrslo je pitanje zajedničkih seoskih ili općinskih šuma i pašnjaka. Seljaci koji su se dotada nalazili u kmetskom odnosu od pamtivijeka su uživali ove šume i pašnjake kao zajedničke, ali su u doba feudalizma zemaljska gospoda nad njima vršila vlasničko vrhovništvo, a seljacima su priznavala koristovno pravo, ili pravo *servituta, služnosti*. Da bi seljaci i nadalje mogli podmirivati potrebe za ogrjevnim i građevnim drvetom i da bi imali pašnjake za stoku, od šuma su i pašnjaka kojima su raspolagala feudalna gospoda bile odijeljene površine u razmjeru prema površini dotadašnjih kmetskih selišta i ostavljene seljacima na uživanje kao zajedničke. Na taj su način nastale tzv. zemljišne zajednice, nazvane urbarskima, jer su nastale prigodom razrješenja kmetskih odnosa, urbarskih odnosa. Slično kao što su prigodom razrješenja kmetskih odnosa nastale *urbarske zemljišne zajednice*, tako su prigodom razvojačenja Vojne krajine nastale *krajiške zemljišne zajednice*, i to odvajanjem od državnog zemljišta i dodjelom pašnjačkih površina mjesnim općinama dotadašnjih voj-

nih obveznika. Osim krajiških zemljišnih zajednica nastale su i krajiške imovne općine — segregacijom određenih površina od državnih šuma, na kojima će seljaci dalje podmirivati potrebe za drvetom.

Zemljišne su zajednice predstavljale krajnje ekstenzivnu i (što je ubrzo postalo općenito jasno) nezavremenu način iskorišćavanja zemlje. Zato su se ubrzo počeli množiti zahtjevi za dijeljenjem zemljišta zajednica na »pravoužitnike« pojedinih kuća. Smatralo se da je zemlja koja pripada zemljišnim zajednicama praktički »svačija i ničija«, te da bi se podjelom njihovih površina na pojedine kuće zemlja mogla privesti boljem iskorišćavanju.

Razmatrajući seljačke kućne ekonomske zajednice, u novije vrijeme nazivane zadrugama, treba uzeti u obzir da su one nastajale i razvijale se, prvo u uvjetima prirodne privrede, drugo, u vrijeme nerazvijene tehnike poljoprivredne proizvodnje, treće u vrijeme feudalne važnosti seljaka. Industrijalizacija je i u industrijski nerazvijenim područjima izazvala prelaženje iz prirodne ekonomije na novčanu, i dovela do razrješenja feudalnih odnosa. Razrješavajući feudalne odnose, građanska je država lišila zemaljsku gospodu njihovih funkcija, a seljake je oslobodila njihovih obaveza u prirodnom davanju — u obliku dijela prinosa od ostvarene proizvodnje i besplatnoga rada na imanjima zemaljskih gospodara. Umjesto ovih davanja država uvodi obaveze u obliku poreza u novcu, kojima se seljaci manje ili više teško prilagođavaju, jer se oni sada ubiru s više birokratske krutosti. Mnoge su seljačke kuće preko mjere opteretile znatne obaveze u gotovu novcu, na koje seljaci dotada nisu bili navikli. Osim toga na seljake su pale i obaveze plaćanja otkupa za zemljišta koja su dosad uživali seljaci, ali koja nisu bila kmetska, urbarska, pa im stoga nisu bila priznata u vlasništvo. Nakon razrješenja kmetstva, u jugoslavenskim su zemljama seljaci općenito dospjevali u ekonomske poteškoće. Da bi se došlo do gotovine za udovoljavanje obavezama, bilo je potrebno — pošto-poto prodavati, i prodavati, i to »na zeleno«. Dolazilo je do velikog zaduživanja seljaka, do dobrovoljnog i prisilnog prodavanja seljačke zemlje da bi se došlo do gotovine — potrebne za pokriće seljačkih novčanih obaveza. Prodavali su se i dijelovi zemlje koja je pripadala kući da bi se moglo sačuvati ono što je preostalo. U Srbiji je bilo potrebno donijeti zakon o okućju, kojim se određivao minimum zemljišne površine koja se nije smjela prodavati za podmirenje duga seljaka ili seljačke kuće. No taj minimum je bio daleko od toga da bi bio dovoljna osnova za održavanje i razvoj jedne zadružne kućne ekonomske zajednice.

Kao posljedica ovakvog ulaženja u novčanu ekonomiju, nastali odnosi su imali i svoj odraz u odnosima članova porodica unutar pojedinih kuća. Zbog teškog ekonomskog stanja u kojem su se našle pojedine kuće, dolazilo je do »porasta osjetljivosti«, do »izbijanja povećanog individualizma«, do međusobnih okrivljavanja, sumnjičenja i sukoba. Izlaz iz nastalog stanja vidio se u diobi većih kućnih ekonomskih zajednica, koje su donedavna bile održavane zajedno vanjskih pritiskom, a što je bilo moguće u uvjetima prirodne privrede i tehničke zaostalosti.

Kad više nije bilo uvjeta koji su ih držali na okupu, brzina kojom su se dijelile porodične zadruge govori o tome koliko su one bile »preživjele«. One se naročito u Južnih Slavena nisu održale tako dugo kao rezultat neke naročite sklonosti tih Slavena ka stvaranju velike rodbinske tvorevine, kao izraz

njihove etničke osobine, bez obzira na uvjete u kojima su živjeli, nego su se one negdje duže održale zbog toga što su i dalje trajali uvjeti za njihovo održavanje.

Raspoloživi historijsko-etnografski podaci kažu da je u Južnih Slavena bilo i velikih porodičnih zajednica, u novije doba nazivanih zadrugama, ali se ne može zaključiti da je to bio opći oblik života ljudi u selu. Osim toga po brojnosti članova velike su zadruge više iznimke negoli pravilo. Zavisno od uvjeta razvoj seoskih kućnih ekonomskih zajednica ima određenu dinamiku. Ženidbama su nastajale (i danas nastaju) nove porodice. Nova porodica u selu se obično razvija unutar matične porodice. U povoljnim uvjetima naći će se u kući dva oženjena brata s potomcima, koji će živjeti u zajednici barem izvjesno vrijeme — dok im »ne postane pretijesno«. Kad se to desi doći će do diobe. Jedan od braće će — onim što je dobio prigodom diobe i uz pomoć onih koji ostaju u matičnoj kući — osnovati novu kuću, novu porodičnu ekonomiju. Izgradnja nove ekonomije je težak zadatak, pa se zato ljudi u selu na diobu ne odlučuju olako, nego tek kad zakluče da je daljnje ostajanje u zajednici ekonomski besperspektivno. Ako se porodice zadržavaju duže na okupu, onda je to redovno na većem zemljišnom posjedu.

Da zaključimo, stvaranje naročito velikih kućnih ekonomskih zajednica u selu nije bilo niti posljedica naročite sklonosti k stvaranju velikih rodbinskih tvorevina, niti je dijeljenje porodica i njihovih posjeda bilo posljedica pretjeranoga seljačkog individualizma i nesklonosti ka kooperaciji.

LITERATURA

- Ardalić, V.: »Bukovica«, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb, JAZU, 1908.
- Bogišić, V.: *Zbornik sadašnjih običaja u Južnih Slavena*, Zagreb, 1874.
- Demelić, F.: *Le droit coutumier des Slaves meridionaux*, Paris, 1877.
- Dubić, S.: *Prilog istraživanja seljačkoga gospodarstva*, Križevci, 1933.
- Dubić, S.: *Sociologija sela*, Split, 1941.
- Dučić, N.: »Crna Gora«, *Glasnik*, XL/1874.
- Jireček, K. — Radonić, J.: *Istorija Srba*, Beograd, 1922.
- Jovičević, A.: »Riječka nahija u Crnoj Gori«, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb, JAZU, 1910.
- Kotarski, J.: »Labor«, *Zbornik JAZU*, knj. XXI, Zagreb, 1916.
- Lovretić, J.: »Otok«, *Zbornik JAZU*, knj. IV, 1897.
- Mažuranić, V.: *Prinosi za hrvatsko pravno povijesni rječnik*, Zagreb, 1908—1922.
- Miličević, M. Đ.: *Kneževina Srbija*, Beograd, 1876.
- Novaković, S.: »Selo«, *Glas Srpske kr. akademije*, Beograd, 1895.
- Peisker, J.: *Slovo o zadruga*, Praha, 1899.
- Popović, V.: *Zadruga*, Sarajevo, 1921.
- Rački, F.: »Nutarnje stanje Hrvatske prije XII st.«, *Rad JAZU*, knj. CV.
- Rožić, V.: »Prigorje«, *Zbornik JAZU*, knj. XX, Zagreb, 1908.
- Smiljanić, T.: *Mijaci*. Naselja srp. zem. XVII, Beograd, 1924.
- Strohal, I.: »Zadruge u južnih Slovjena«, *Glasnik zemaljskog muzeja Sarajevo*, 1909.
- Starè, J.: *Die Kroaten*, Wien, 1882.
- Utišešević, O. M.: *Die Hauskommunionen der Sudslaven*, Wien, 1859.
- Zoričić, M.: »Žiteljstvo Kraljevine Hrvatske i Slavonije«, *Rad JAZU*, knj. CXXV, Zagreb, 1896.